

УДК 371.134:355.231

Г. М. АРТЮШИН

м. Київ

arteg7@ukr.net

ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СПІВРОБІТНИКІВ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

У статті розглянуто проблему формування професійної ідентичності співробітника Служби безпеки України. Здійснено теоретичний аналіз проблеми в психолого-педагогічній науці. Розкривається сутність поняття професійної ідентичності. Показано співвідношення професійної ідентичності з поняттями професійної відповідності та професійної готовності. Описано прояв професійної ідентичності для співробітника Служби безпеки України. Названо позитивні та негативні чинники формування професійної ідентичності співробітників Служби безпеки України.

Ключові слова: професія, професійна ідентичність, професійна Я-концепція, професійний Я-образ, професійна самосвідомість, співробітники Служби безпеки України.

Актуальність проблеми розвитку особистості зумовлена переходом до особистісно-зорієнтованої моделі організації суспільного життя в усіх його сферах. Це спричинено не лише змінами у методології суспільного життя, а й суто практичними завданнями. Адже якість професійної діяльності фахівця будь-якого профілю насамперед залежить від того, наскільки ефективно відбувся в нього процес ідентифікації. Це повною мірою стосується й співробітника Служби безпеки України. Усвідомлена, диференційована ідентичність є важливим складником особистісного, соціального, і, нарешті, професійного розвитку, який фактично інтегрує в собі всі відносини людини з навколишнім світом. Саме професійна діяльність є провідним видом діяльності у зрілому віці, не лише займаючи провідне місце за витратами індивідуального часу й енергії людини, фіксуючи на собі її активність, життєві цілі та цінності, стосунки з іншими людьми, а й визначаючи місце та статус особистості в соціальному середовищі, суттєвим чином впливаючи на тенденції її подальшого розвитку.

Традиційно дослідження тенденцій особистісного розвитку професіонала проводилося в межах психологічної науки. Питанням дослідження феноменології, структури, закономірностей професійного розвитку, у тому числі професійної свідомості та самосвідомості, становлення професійної ідентичності присвячено праці К. О. Абульханової-Славської, Б. Г. Ананьєва, Г. М. Андрєєвої, Р. Бернса, Л. І. Божович, Л. В. Бороздіної, Л. С. Виготського,

І. С. Кона, О. М. Леонтєєва, К. Роджерса, С. Л. Рубінштейна, О. Г. Спіркіна, В. В. Століна, І. І. Чеснокової, Д. Б. Ельконіна, Е. Еріксона. Водночас, основні роботи, що виконувалися в цьому контексті, висвітлюють не стільки проблеми професійної ідентичності, скільки специфіку становлення професійного «Я» (О. Г. Асмолов, Б. Г. Ананьєв, О. О. Деркач, С. Т. Джадарьян, Н. В. Кузьміна, Л. Г. Лаптев, В. Г. Михайловський та ін.). Особливого значення набули пошуки шляхів упровадження особистісного підходу в процес формування спеціаліста-професіонала, сприяння розвитку його професійної самосвідомості (О. І. Бондарчук, М. І. Варий, І. В. Дубровіна, М. М. Заброцький, М. П. Лукашевич, С. С. Макаренко, С. Д. Максименко, В. Г. Панок, Н. І. Пов'якіль, І. В. Сингаївська, Н. В. Чепелева, Т. С. Яценко). Основні наукові пошуки зосередилися на сфері педагогічної діяльності (І. П. Андрійчук, О. М. Анісімова, Р. Бернс, В. С. Магун, Л. М. Митіна, Д. Ф. Ніколенко, В. А. Семиченко, О. Г. Солодухова, П. А. Шавир, І. М. Юсупов).

Незважаючи на те, що останнім часом активізувалися дослідження процесу формування професійної Я-концепції, який фактично виступає складником процесу професійної ідентифікації майбутніх психологів, співробітників МВС, прикордонної служби, працівників митної служби та юристів, наукових розвідок зі становлення професійної ідентичності співробітників СБ України не виявлено. Недостатня вивченість особливостей становлення професійної ідентичності співробітників Служби безпеки України та можливостей

її формування й увиразнили актуальність здійснення відповідного науково-теоретичного обґрунтування цього феномена.

Метою статті є здійснення теоретичного аналізу стану розробленості проблеми формування професійної ідентичності в психолого-педагогічній науці та практиці, а також визначення перспективності проведення відповідних досліджень у підготовці й підвищенні кваліфікації співробітника Служби безпеки України.

Вирішення питання про сутність і характер відносин людини з професійною діяльністю зумовлює необхідність вивчення таких складників її свідомості, як професійна ідентичність, професійна Я-концепція, професійний Я-образ, професійна самосвідомість, а також і уточнення поняття «професія».

Виокремлюють декілька значень терміну «професія»: 1) спільнота людей, які зайняті в певній галузі, сфері праці; 2) галузь діяльності як множина трудових посад; 3) робота, процес діяльності в певній сфері; 4) якісна визначеність людини, яка має певні вміння, знання, досвід, особистісні якості; 5) соціальна позиція людини; 6) група споріднених спеціальностей (Є. О. Клімов, В. Д. Брагіна).

До ознак професії прийнято уналежнювати: а) її об'єктивні ознаки (галузь діяльності, зміст і функції діяльності, множина посад, потенційні можливості забезпечення матеріального добробуту працівників); б) соціальні (соціальна значущість праці, її престиж, позиція людини); в) нормативно-правові (система правових і етичних нормативів, що визначають зміст відповідної діяльності, необхідний рівень освіти, привілеї, ступінь і характер відповідальності, вимоги до виконавців, рівня їхньої професійної компетентності); г) суб'єктивні (професійно необхідні якості людини), д) психологічні (ступінь усвідомлення та прийняття людиною цих ознак діяльності як особистісно значущих, підпорядкування їх вимогам власної поведінки й тенденціям особистісного розвитку).

Тому зміст професійної діяльності знаходить своє конкретне відображення лише тоді, коли її виконавець:

- 1) не лише має спеціальну підготовку, тобто володіє певною сукупністю знань і вмінь, а й розуміє необхідність їхнього

неперервного розширення, поглиблення, удосконалення протягом усього періоду професійної діяльності;

- 2) розуміє значущість своєї діяльності для суспільства, долає за необхідності тимчасові труднощі, проявляє здатність до обмеження своїх потреб, якщо цього вимагають завдання, які висуває суспільство, а також здатний розглядати свою діяльність у ракурсі більш широкої соціальної перспективи, суспільних потреб і інтересів;
- 3) розуміє доцільність чіткого дотримання як правових, так і етичних норм, які висуваються до певної професії;
- 4) розглядає професію не як засіб механічного отримання певного соціального статусу, а як сферу реалізації свого особистісного потенціалу й індивідуальної активності. Суспільне визнання, із його точки зору, зумовлюється не посадою, а відповідністю до певного соціального та професійного еталона;
- 5) усвідомлено ставиться до безпосередніх зовнішніх вимог, здатний уникати деструктивного впливу зовнішніх обставин, умов, тиску хибних авторитетів, спроможний робити власний вибір в умовах невизначеності й адекватно поводити себе в будь-яких професійних ситуаціях;
- 6) підпорядковує свій особистісний розвиток вимогам професії та разом з тим долає тенденції виникнення професійних деформацій, своєчасно помічає виникнення таких симптомів, як прагнення до редукації діяльності, емоційне вигорання, трансформація особистісних і професійних цінностей і цілей у небажаний бік тощо.

Досягнення такої якості відносин із професійною діяльністю на індивідуальному рівні забезпечується завдяки розвитку професійної ідентичності.

Професія співробітників СБ України – «військовослужбовець». Останні політичні події в країні вплинули на ставлення суспільства до цієї професії. Зокрема, за даними опитування, проведеного Дослідницьким центром Міжнародного кадрового порталу hh.ua [10] у вересні 2014 року, у якому взяли участь 1200 респондентів, в умовах нестабільності в країні зріс престиж військовослужбовців і представників правоохоронних органів. У переліку з 32 професій військовослужбовців розвідники та прикордонники посіли одинадцяте місце (12%), а співробітники МВС, прокуратури, СБУ і МНС – дванадцяте (11%). Ці професії у 2014 році набрали в оди-

надцять-дванадцять разів більше голосів, ніж у 2013 році (рис. 1). Такі зміни мають відбиватися й у ставленні співробітників до своєї професійної діяльності, зокрема в підвищенні рівня професійної ідентичності.

Професійну ідентичність більшість дослідників вважає базовим відношенням між людиною та професією. Фактично **професійна ідентичність** розглядається як ступінь засвоєння людиною вимог професії

та відповідності до соціальних очікувань від неї як фахівця в певній сфері трудової діяльності. Ця відповідність стосується як особистісних якостей (наявність якостей, необхідних для успішного виконання професійних функцій), так і особливостей поведінки та діяльності (нормовідповідність, ефективність). Професійна ідентичність розглядається також як самореалізація людини в професійному середовищі.

Поняття професійної ідентичності відносно недавно почало привертати увагу дослідників. Тривалий час відносини людини з професією визначалися через поняття професійної відповідності та професійної готовності. Під професійною відповідністю розуміють наявність у людини системи якостей, що вимагаються від неї професією. Тобто цей термін означає збіг якостей людини з об'єктивно необхідними для успішного виконання професійних функцій. Термін «професійна готовність» є більш складним. Він передбачає як наявність об'єктивно необхідних якостей, так і ступінь сформованості в людини основних психологічних регуляторів діяльності, до яких належать «образ об'єкта» (суб'єктивний образ професії), «образ суб'єкта (образ Я – самосвідомість)», «образ суб'єктно-суб'єктних і суб'єктно-об'єктних відносин» (професійна самосвідомість» (за Є. О. Клімовим).

Результатом збігу зовнішнього (об'єктивного) та внутрішнього (суб'єктивного), на

Рис. 1. Рейтинг професії військовослужбовців і представників правоохоронних органів у топ-12 найпрестижніших професій (за даними Дослідницького центру Міжнародного кадрового порталу hh.ua)

думку багатьох науковців (В. Г. Асеев [1], К. М. Гуревич [4], А. О. Русалінова [7], Є. О. Клімов [5]), є задоволеність працею та взаєминами в колективі, успішність праці, низька психофізіологічна «ціна» праці, тощо.

У вітчизняній психології більш традиційним є розгляд відносин людини з професією в контексті відповідальності за свої професійні дії та стосунки з іншими учасниками. А, отже, відповідальність розглядається як системоутворюючий фактор професійної ідентичності [2].

Згідно з точкою зору Л. Б. Шнейдер [9], професійна ідентичність виступає як усвідомлення людиною своєї приналежності до певної професії та певної професійної спільноти. Будучи детермінованою професійним спілкуванням і професійним досвідом, вона репрезентується у свідомість за допомогою мовних засобів через образ «Я». Отже, фактично професійна ідентичність є переломлення особистісної та соціальної ідентичності через призму професійної реальності. Становлення професійної ідентичності відбувається через процес професійної ідентифікації – процес, що базується на усвідомленому чи підсвідомому прагненні до об'єктивної та суб'єктивної єдності з професійною групою, справою, що спричиняє наступність і відтворення професійних характеристик. Професійна ідентичність є результатом процесів професійного самовизначення, персоналізації та самоорганізації, що проявляється в усвідомленні себе

представником певної професії та певної професійної спільноти, певному ступені ототожнення себе зі справою, а також іншими суб'єктами професійної діяльності, що проявляється в когнітивно-емоційно-поведінкових самоописах «Я».

Для співробітника СБ України професійна ідентичність репрезентується в усвідомленні себе військовослужбовцем, захисником Вітчизни та національної безпеки України.

Факторами, що впливають на формування професійної ідентичності, є нормативи, визначені в державних документах про освіту (освітньо-кваліфікаційні характеристики випускника), відповідні професіограми та психограми, суспільні очікування, взірці, стереотипи, що, з одного боку, «зафіксовані в різноманітних інформаційних джерелах, та, з іншого, представлені в діяльності окремих професіоналів.

До внутрішніх джерел становлення професійної ідентичності зараховують: 1) емоційно-позитивний фон, на якому відбувалося отримання інформації про власну професію; 2) позитивне сприйняття себе як суб'єкта професійної діяльності; 3) емоційно-позитивне прийняття своєї приналежності до конкретної професійної спільноти; 4) успішне засвоєння прав і обов'язків, норм і правил професійної діяльності; 5) міру відповідальності, яку фахівець готовий на себе прийняти; 6) співвідношення процесуальної та цільової активності; 7) рівень особистісного й операційного («технологічного») розвитку; 8) характер самоприйняття, співвідношення інтегрального та локального (ситуативно прив'язаного) його компонентів; 9) мотиваційну готовність до реалізації себе на обраному професійному шляху, до входження в професійну спільноту; 10) схильність до постійного самодослідження та особистісного розвитку, поглиблення образу «Я».

Як уже зазначалося вище, у суспільстві зараз відбувається переосмислення ролі військовослужбовця в цілому та співробітника Служби безпеки зокрема, що проявляється у зростанні престижності відповідних професій. Водночас до недавнього часу спостерігалася і зворотна тенденція. Недавні криваві події Майдану викликали негативне ставлен-

ня суспільства до правоохоронних органів, які ототожнювалися з діючим владним режимом. На сьогодні актуальним є формування позитивного образу професії військовослужбовця, що передбачає врахування різних факторів професійної ідентичності. З боку суспільства має забезпечуватися надання позитивної інформації про професію військовослужбовців і представників правоохоронних органів, демонструватися досвід цієї професійної діяльності. Також слід працювати з внутрішніми факторами професійної ідентичності – забезпечувати формування сприятливого образу професії, мотивації курсантів і слухачів до професійної діяльності.

До найбільш значущих моментів становлення професійної ідентичності співробітників СБ України уналежнюють виховання відповідно до традицій у сім'ї та найближчому оточенні; отримання інформації про професійну приналежність значущих інших і переробку цієї інформації; отримання інформації про особливості різних професій і її оцінювання; формування образу професії, який значною мірою залежить від емоційного забарвлення отриманої інформації. Для професій військовослужбовців та співробітників правоохоронних органів це припускає наступність поколінь, виховання в душі військових традицій, демонстрацію високих зразків правоохоронної діяльності, формування позитивного образу професії.

Значну увагу в сучасній психолого-педагогічній науці приділяють взаємозв'язку професійної самосвідомості та професійної ідентичності. Так, Є. О. Клімов розглядає цей взаємозв'язок таким чином: «Я» вбирає в себе професію, професійна самосвідомість структурується в ній через усвідомлення своєї приналежності до професійної спільноти, визначення відповідності професійним еталонам і професійним ролям, отримання визнання у професійній групі через продукування й усвідомлення своїх індивідуальних способів успішної дії, свого стилю в роботі [5]. Л. Б. Шнейдер [9] вважає, що професійна самосвідомість формується на основі співвіднесення образу професії з Я-концепцією. Еталон, мірилом професійної самосвідомості виступає професійний прототип як персоніфікований образ

самої професії чи узагальнений образ типового професіонала, який розвивається в ході навчання та практичної діяльності людини і від окремих, ізольованих еталонів-типажів піднімається до рівня системно організованої так званої «імпліцитної теорії особистості», яку, власне, і слід вважати професійною ідентичністю. С. А. Будасі критерієм ідентифікації вважає близькість її внутрішньому еталону чи відхід від нього [3].

Отже, стійка профідентичність реалізується: а) через свій професійний досвід, свою роботу, яку спеціаліст може робити добре, результати якого приносять йому задоволення; б) через ототожнення себе з професійною групою, яка оцінюється позитивно, і дистанціювання від інших професійних спільнот; в) через себе, розкриття свого функціонального потенціалу, самоздійснення, тобто через позитивний образ професійного «Я».

У певний період життєдіяльності (на етапі вибору й отримання професії у відповідному навчальному закладі) професійна ідентифікація стає провідним фактором життєдіяльності. Але цей процес не припиняється й надалі. Як справедливо зазначає В. А. Семиченко, важливим завданням професіонала є збереження професійної ідентичності, адже в умовах безпосередньої професійної діяльності часто виникає низка деструктивних тенденцій, зумовлені як характером самої діяльності, так і умовами, у яких вона реалізується. Так, у виконавців часто з'являється неусвідомлене прагнення до спрощення діяльності, коли значущим стає лише те, що безпосередньо вимагається, а психологічні та соціальні контексти поступово згортаються чи взагалі втрачаються. Особливо часто це виникає за надмірної напруженості праці, високому рівні професійної відповідальності, надмірній формалізації та бюрократизації діяльності, нечіткій системі делегування функцій [8].

Ознакою порушення процесу ідентифікації є зміна так званого образу професії, який розуміють як уявлення людини про обрану професію та її ставлення до неї. Зрозуміло, що в людей, які багато років працюють у відповідній сфері, є вже реальні (а не ідеалізовані, як у майбутніх фахівців) знання про сутність відповідної діяльності, хоча вони знач-

ною мірою пов'язані з конкретним місцем праці, тими умовами та відносинами, що склалися. Тому в цьому ракурсі більше змінюється ставлення до професії, ніж її зміст. У змістовному плані основної деформації може зазнавати образ професії, а, отже, взірць професіонала, на який зорієнтований фахівець і вимогам якого він вважає за необхідне підпорядкувати власний особистісний розвиток.

Отже, у системі орієнтації молоді на цю професію в суспільстві сьогодні існують протилежні образи, які базуються не на реальному знанні цього виду діяльності, а на суспільних стереотипах. До останніх часів молодь часто звертала увагу на соціальні гарантії, що надавала ця професія, владні можливості. В умовах складних політичних обставин, реалізації антитерористичної операції в Україні можлива ідеалізація цієї діяльності, наповнення її змісту надмірним романтизмом, героїзмом, очікуванням суспільного визнання. Дехто, навпаки, може надто критично ставитися до представників цієї професії, що спричинено суспільно-історичними передумовами й політичними трансформаціями соціуму. Будь-які із цих поглядів не надають молоді реальних орієнтирів, а сприяють виникненню деформованого образу професії, що погрожує можливими розчаруваннями та незадоволеністю професійним вибором.

У професійній підготовці співробітників СБ України питання формування реального образу професії та відповідної йому професійної ідентичності ще не стали базовим компонентом роботи з майбутніми спеціалістами. Навчальний процес має більше предметну, ніж особистісну спрямованість. Тому вихідні моделі образу професійної діяльності та професіонала, а також тенденції їхніх змін не отримали відповідного методичного й організаційного інструментарію.

Професійна діяльність співробітників СБ України характеризується високою емоційною напругою, професійною відповідальністю, необхідністю постійно діяти в ситуаціях невизначеності (не лише змістовно-професійної, а й соціально-політичної), що значною мірою сприяє викривленню процесу професійної ідентифікації.

Вирішення цієї проблеми потребує спеціальних досліджень, що передбачають побудову теоретичної моделі образу професії співробітника Служби безпеки України, визначення методичної бази дослідження особливостей розвитку образу професії для різних категорій співробітників, виявлення тенденцій особистісного розвитку майбутніх і діючих співробітників у контексті їхньої відповідності до професійних вимог та ін.

Список використаних джерел

1. Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирование личности / В. Г. Асеев. – М. : Мысль, 1976. – 158 с.
2. Боришевский М. И. Теоретические вопросы самосознания личности / М. И. Боришевский // Психологические особенности самосознания подростка. – К. : Вища школа, 1980. – С. 5–38.
3. Будасси С. А. Защитные механизмы личности. Программа спецкурса / С. А. Будасси. – М. : Модус, 1998. – 112 с.
4. Гуревич К. М. Дифференциальная психология и психодиагностика / К. М. Гуревич. – СПб. : Питер, 2008. – 301 с.
5. Климов Е. А. Психолого-педагогические проблемы профессиональной консультации / Е. А. Климов. – М. : Знание, 1983. – 224 с.
6. Кричевский В. Ю. Совершенствование знаний директора школы в системе повышения квалификации / В. Ю. Кричевский // Сб. науч. тр. – М., 1983. – 280 с.
7. Русалинова А. А. Изучение социально-психологического климата в первичных производственных коллективах / А. А. Русалинова // Социально-психологический климат коллектива : теория и методы изучения : [сборник статей] / Акад. наук СССР, Ин-т психологии ; [отв. ред. д.ф.н. Е. В. Шорохова, к. псих. н. О. И. Зотова]. – М. : Наука, 1979. – С. 117–145.
8. Семиченко В. А. Сформированность представлений о профессионально значимых качествах учителя как психологическое условие активности студентов в учебной деятельности [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / В. А. Семиченко ; Московский гос. педагогический институт им. В. И. Ленина. – М., 1981. – 16 с.
9. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг / Л. Б. Шнейдер. – М. : МССИ; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2004. – 600 с.
10. <http://hh.ua/article/15503>

Н. М. ARTIUSHYN

Київ

THEORETICAL BACKGROUND OF PROFESSIONAL IDENTITY DEVELOPMENT OF THE EMPLOYEES OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE

The problem of formation of professional identity of the Security Service of Ukraine. Implemented in the theoretical analysis of psychological and educational science. The essence of the concept of professional identity. Shows the relationship of the concepts of professional identity accordance professional and vocational readiness. Describes the manifestation of professional identity for Security Service of Ukraine. We consider the positive and negative factors in the formation of professional identity of the Security Service of Ukraine.

Key words: profession, professional identity, professional self-concept, professional self-image, professional identity, the Security Service of Ukraine.

Г. М. АРТЮШИН

г. Киев

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ СОТРУДНИКОВ СЛУЖБЫ БЕЗОПАСНОСТИ УКРАИНЫ

В статье рассмотрена проблема формирования профессиональной идентичности сотрудника Службы безопасности Украины. Осуществлен теоретический анализ проблемы в психолого-педагогической науке. Раскрыта сущность понятия профессиональной идентичности. Показано соотношение профессиональной идентичности с понятиями профессионального соответствия и профессиональной готовности. Описано проявление профессиональной идентичности для сотрудника Службы безопасности Украины. Названы положительные и отрицательные факторы формирования профессиональной идентичности сотрудников Службы безопасности Украины.

Ключевые слова: профессия, профессиональная идентичность, профессиональная Я-концепция, профессиональный Я-образ, профессиональное самосознание, сотрудники Службы безопасности Украины.

Стаття надійшла до редколегії 11.03.2015